

## Luther och bilderna

Föredrag på St Johannes/SLT:s bibelhelg

Vasa 6.5.2018, Juhani Viitala, SLT

(För litteratur och fördjupning se noter i det finska originalet)

Varför berörs människan så djupt av god konst och skönhet? Den teologiska utbildningen ger inte många verktyg för att diskutera det här. Då teologer har tagit upp frågor gällande konst och skönhet har problem som gäller moral, alltså vad som är rätt och fel, det goda och det onda, ställts i förgrunden. Kyrkofadern Tertullianus ondgjorde sig över att människor på teatern berörs av påhittade eller lögnaktiga händelser. Kyrkofadern Augustinus bekymrade sig för om åhörarna av kyrkosång brydde sig mera om melodierna än om orden.<sup>[1]</sup> Också det ämne jag tar upp i dag, Martin Luthers syn på bilder, har tillsvidare blivit lite undersökt.<sup>[2]</sup>

### Bildstriden

Mera känd än forskning om bibliska bilder är säkert kyrkohistorien om motståndet mot bilder. Gamla testamentets bildförbud, "Du ska inte göra dig någon bildstod eller avbild av det som är uppe i himlen eller nere på jorden" (2 Mos 20:4), fick igång ett drev mot ikonmålare i Bysans år 726. Konstnärerna förföljdes, torterades och förblindades. Man sökte upp ikoner, tog bort dem från deras platser och brände dem. Tiden kallas *ikonoklasmen* eller *bildstormen*. Bildskändarna trodde att ikonerna är ett uttryck för sammanblandning av Skaparen och det skapade. De ansåg det vara avgudadyrkan om man högaktade ikoner. Kejsar Leo III (717–742) beslöt att förstöra ikonerna, eftersom de föreföll att vara ett hinder för att omvända judar och muslimer till kristendomen.<sup>[3]</sup>

Striden om de heliga bilderna räckte 100 år, ända till år 846, och var nära att riva sönder hela det bysantinska riket. Striden var också politisk, men den inrymde en viktig teologisk fråga. Vänner av ikonerna ansåg att eftersom Gud hade blivit en sann människa i Kristus kunde man också avbilda honom. Bildstriden slutade i seger för dem som tillät bilder. Inkarnationsläran, att Ordet blev kött, berättigade att framställa Gud i form av bilder.

Den mest anmärkningsvärda teologiska insatsen i bildstriden gjordes av prästen och munken, den östliga kyrkans viktiga kyrkofadern Johannes från Damaskus (676–749). Johannes skrev i Sabbas kloster i slutet av 720-talet tre djupgående tal som försvar för att vörda ikoner och relikier.<sup>[4]</sup> Han motiverar ikonernas berättigande så här:

Är inte den heliga evangeliebokens trycksvärta materia? Är inte det altare som ger oss livet, där vi tar emot livets bröd, uppbyggt av materia? Är inte guld och silver materia? Vi gör ju kors, paten och nattvardsbägare av dem? Och framför allt det här: är inte vår Herres kropp och blod materia? Det finns två alternativ: du kan låta bli att ge dessa saker den heder som tillkommer dem, eller godkänna kyrkans tradition och högaktning av bilderna.<sup>[5]</sup>

### Luther motsatte sig bildstormningen

Under reformationstiden blev det igen strid kring bilderna. Reformationens vänsterflygel, den så kallade radikalreformationen, krävde att alla bilder skulle avlägsnas från kyrkorna. Samma ståndpunkt intog de schweiziska reformatörerna Ulrich Zwingli och Jean Cal-

vin, som på samma sätt som motståndarna till ikonerna hänvisade till bildförbudet i första budet.

Enligt reformatorn Martin Luther (1483–1546) gällde bildförbudet i bokstavlig mening endast judarna, vilket gjorde att han inte tog med det i katekesen.<sup>[6]</sup> Varför motsatte sig inte Luther, som betonade bibelläsning och det predikade Ordet, bilder och målningar i sin undervisning? Utesluter inte den korsets teologi som han förespråkar i motsats till härlighetsteologin<sup>[7]</sup> en positiv syn på bilder, målningar, skulpturer och filmer? På den frågan ger Luther ett preliminärt svar år 1525 i sin skrift "Mot de himmelska profeterna".

Jag har själv sett och hört bildstormarna läsa högt från min tyska Bibel ... I dessa böcker finns en stor mängd bilder både av Gud, änglar, människor och varelser, särskilt ut Johannes Uppenbarelse, Mose och Josua. Så nu ber vi vänligen att de tillåter oss att göra det som de själva gör. Bilderna som finns i dessa böcker målade vi på väggar, för att man skulle minnas och förstå dem bättre och för att de inte gör mera skada på väggarna än i böckerna. Det är säkert bättre att måla bilder på väggarna om hur Gud skapade världen, hur Noa byggde arken och alla andra berättelser, än att måla skamlösa världsliga saker. Gud give att jag skulle kunna förmå de rika och mäktiga till att ge lov till hela Bibeln skulle målas både på insidorna och utsidorna av husen, så att alla skulle se det. Det vore en kristlig gärning.<sup>[8]</sup>

Luther kritiserade nog en felaktig användning av bilder och statyer. En sådan kritik finns i hans tidiga pennfäktning mot den senmedeltida västliga kyrkans falska läror och missbruk. Den medeltida kyrkan ansåg att högaktning av bilder och finansiering av målandet av dem var en god gärning, med vilken man snabbare kom loss från skärselden. Luther avvisade tanken att man med att framställa bilder och statyer skulle vinna rättfärdighet, men själva bilderna och statyerna förkastade han inte.

När han begrundade Rom 1:17, "I evangeliet uppenbaras rättfärdighet från Gud, av tro till tro, som det står skrivet: 'Den rättfärdige ska leva av tro'", förstod Luther att endast tillräknandet av Kristi rättfärdighet kan återge syndaren den förlorade gemenskapen med Gud. Gud tillräknar den troende Kristi helighet som rättfärdighet. Kristus sade att ett dåligt träd inte blir gott genom att det dåliga trädet försöker bära god frukt. Det verkliga syftet med att människan gör goda gärningar, eller den aktiva rättfärdigheten, är inte att bli duglig inför Gud. Att högakta bilder eller finansiera målningar ger inte människan någon förtjänst inför Gud. Syftet med de goda gärningarna är att tacka Gud så att människan i sin egen kallelse hemma, i kyrkan och i samhället tjänar sin nästa och vårdar skapelsen. Människans nya förhållande till Gud skapas endast av samma Guds Ord, som en gång också skapade världssalltet. Detta samma Ord finns ibland oss som muntligt, skrivet och inneboende i sakramenten.

Ur de radikala reformatorens och de reformertas synvinkel gick Luther inte tillräckligt långt. De hänvisade till förbudet i 2 Mos 20:4 att inte göra "någon avgudabild eller någon bild". Därför började de förstöra målningar och statyer, som de ansåg vara avgudadyrkan. Slutligen krävde de att man skulle införa detta som en föreskrift i gudstjänstordningen. Enligt det borde man förbjuda allt som Gud inte hade befallt i Bibeln. Luther kunde inte samtycka till bildstormningen utan utmanade den som en falsk bibeltolkning, ungefär enligt samma principer som Johannes från Damaskus (675–750) i den österländska kyrkan.

Luther lär att avgudadyrkan är hjärtats sak. Gud har i Bibeln befallt människan att göra religiösa bilder. Ett exempel på det är förbundsarkens nådastol. Gud har också befallt

människan att göra en bild av Gud, som t ex kopparormen som är en förebild för Kristus. Den Helige Ande förklarar sig t ex till en duva. Enligt Luther har den kristne kristen frihet, om det inte finns ett förbud av Gud. Luther följde inte de radikala reformatörernas och de reformertas gnostiska böjelse att se materien som något ont, utan han försvarade Guds skapelses godhet. Gud gömmer ofta sin omvårdnad i de kristnas kallelser men också i de icke-troende människornas borgerliga rättfärdighet. Gud frälser människan genom materiella ting som bokstäverna på Bibelns blad eller genom vatten, vin och bröd. Luther uppmuntrade att använda religiös konst som verktyg att undervisa i Guds Ord. Med andra ord är bilderna enligt Luther fria ting, adiafora. Gud kräver dem inte, men han förbjuder dem inte heller.

## Luther och det sköna

Enligt Luthers korsteologi finns den sanna teologin och kunskapen om Gud i den korsfäste Kristus. Enligt det synsätt som kommer av korsets teologi betyder skönhet att Gud döljer sin skönhet i korsets fasansfulla fulhet. Gud visar oss sin kärlek just i korsets fulhet. Guds skönhet visar sig desto större ju fruktansvärdare fulhet den förmår bära. Om man vill se skönheten allra klarast måste man tåla en chockerande vanskapthet.[10] Korset avslöjar för oss både sanningen om Gud och om oss själva. Härlighet och skönhet hör väsentligen till Gud, då däremot korsets fulhet och lidande hör till oss. Det sker ett saligt byte. Gud tar på sig att bära vår fulhet och ger oss sin egen skönhet.[11]

Luthers uppfattning om skönhet kan inte förstås separat från hans lära om tillräknandet av rättfärdigheten till den troende. Inte heller Luthers uppfattning om Guds rättfärdighet kan fullt förstås åskilt från skönhet. Guds skönhet i sin rätta bemärkelse uppenbaras i nåden som ges i Kristus. Frågan om skönhet är livsviktig för människans liv med Gud. Gud älskar syndarna inte för att de är vackra, utan syndarna är vackra eftersom Gud älskar dem.[12] I sin Stora galaterbrevskommentar säger Luther att om Kristus verkligen har tagit bort världens synd så ser Gud inget annat i världen än rättfärdighet och helighet.[13]

Om Gud ser världen så betyder det att den kristne ska se världen på samma sätt. Det är inte lätt. En andlig syn på världen är likväl det att den inte ser något annat i världen än Guds goda gärningar. Det mänskliga förnuftet ser däremot alla världens brister och missförhållanden och tänker att världen endast är en förskräcklig plats. Därför förmår inte förnuftet prisa Guds godhet. Endast tron kan sjunga: "Jorden är full av Herrens godhet." Den kristnes optimism grundar sig alltså på att han ser allt både i det förgångna, i nutiden och i framtiden i ljuset av Guds allmakt och godhet.[14]

Kristi skönhet på korset uppenbaras bara för trons ögon. I sin senare produktion har Luther också en kritisk linje gentemot den yttre, synliga skönheten. I sin kommentar över Första Moseboken (1535–1545) förklarar han varför Abraham grät över sin hustru Saras död. Några tidigare bibelutläggare tvivlade på att Abraham på riktigt kunde bli upprörd över Saras död, eftersom det hade inneburit att han inte trodde på uppståndelsen. Men enligt Luther var Abrahams gråt tvärtom ett tecken på att han var nära Gud. Ju bättre människan känner Gud, desto mer älskar hon det skapade. Ett djupt känsloliv är ett tecken på Gudskunskap och inte på mänsklig svaghet.[15] Enligt Luther är det inget karaktäristiskt drag för en kristens känsloliv att hennes känslor är styrda av en strikt ordning utan att hennes känslor är exceptionellt djupa. Maria kände yttersta smärta då hon miste sin son. David klagar över att han försmäktar i övermått-

tan stor sorg och frestelse, och Paulus känner utvärtes strid och invärtes fruktan och säger sig själv bära omsorg om alla församlingarna.[16]

## Krucifixets och bildens kraft

Det är sant att protestantismen i sin helhet förändrade gudstjänsten från ett möte med Guds nåd där många sinnen är inkopplade till en händelse där endast hörsel- och synsinnen inbegrips. Det här gäller dock inte i fråga om lutherdomen. Luther lärde visserligen att vi inte ska stöta oss på att Kristus kommer ridande till oss på en simpel åsnas rygg utan "sluta våra ögon och hålla våra öron öppna", då han kommer med frälsning och salighet. Frälsningen är alltså något som hör samman med att lyssna till och läsa Guds Ord.[17] Men Luther betonade också sakramenten och han erkände också bildernas betydelse i det andliga arbetet. Då Luther koncentrerade sig på det predikade och lästa Gudsordet avsåg han inte att underskatta bilderna utan han ville att vi fullt skulle erkänna den kraft som Guds Ords förkunnelse väcker genom många slags bilder. Människan kan inte se Gud åtskilt från Guds Ord. Luther förstod att språket har förkroppsligats i bilder, vilka är begripliga för sinne och hjärta. Vad är sist och slutligen bokstaven annat än en bild? Luther skriver:

Men det är omöjligt för mig att höra och bära Guds verk i mitt sinne om jag inte uttrycker det i andliga bilder i mitt hjärta. För om jag vill det eller inte, när jag hör om Kristus tar bilden av en man som hänger på korset form i mitt hjärta precis som när spegelbilden av mitt ansikte säkert tar form i vattnet då jag betraktar den. Om det inte är synd utan en god sak att Kristi bild finns i mitt hjärta, varför skulle det vara synd om Kristi bild finns för mina ögon?<sup>[18]</sup>

Luther godkände å andra sidan inte en del uttalanden från det sjunde ekumeniska konciliet (787) som gällde medeltida ikonteologi. Konciliet försök att skilja den vördnad som riktades mot bilder från den tillbedjan som tillkommer endast Gud var i praktiken ofta oklar. Ändå var Luther överens med konciliet i en sak: den som säger att man inte kan måla en bild av Kristus förnekar samtidigt i praktiken själva inkarnationen, Ordets människoblivande. Enligt Luther antar Guds Ord muntliga, skriftliga och sakramentala former, men det antar också andliga och visuella former. Luther låter rentav förstå att ett krucifix eller en bild av den korsfäste som förbinds med Ordet kan förmedla Guds nåd i den mån det är en form av det synliga Gudsordet.

Härvid tror jag att vår käre Herre skyddade många av våra förfäder från påvedömets väldiga mörker. I denna blindhet och detta mörker fanns ännu kvar det att man höll krucifix framför de döendes ögon och några lekmän uppmanade dem att se på Jesus, som dog för dem på korset. Det fick många döende att vända tillbaka till Kristus, fast också de tidigare trodde på förfalskade under och var fångar i avgudadyrkan.<sup>[19]</sup>

Luther säger att en bild kan påminna om evangeliet som är skrivet i Bibeln, som har predikats för oss eller som vi har i minnet. Orden är inte endast abstrakta bokstäver i boken eller ljud som vi hör. Om de vore det borde vi predika eller läsa hebreiska och grekiska. Djupast sett är bokstäverna bilder som ger betydelse och hänvisar till det som de avser. De forntida språken avbildas ofta med bildskrivtecken. Också när alfabetet utvecklades förmedlades de mest begreppsmässiga alfabeterna med bilder. Texten hebreiska konsonanten alef utvecklades från bilden av en ox. Språk som använder begreppsmässiga alfabet är ofta mera effektiva än de språk som använder bildskrift. Bildskrift är trots allt också ett språk. Så kan bibliska målningar och krucifix för-

medla Guds Ords materiella innehåll (betydelse) med mindre utvecklade och med annan form eller med alfabet av typ bildskrift.[20]

## Evangelium är vackert

Luther understödde inte de medeltida teologernas klassiska nyplatoniska estetik, synen på skönhet och konst.[21] Luther definierade inte skönhet på basen av proportioner, ljus, färg, enhetlighet eller fullkomlighet. Ännu mindre på basen av det kantska sublimitetsbegreppet. De medeltida teologerna hade en böjelse att tänka på skönheten som övernaturliga (metafysiska) grader av Guds närhet. Däremot utformar Luther det bibliska begreppet skönhet på basen av skapelseordningens godhet och på Guds nåd. Guds egentliga arbete, evangelium, är vackert. Skönhet är den mottagna skönheten. I Heidelbergdisputationen år 1518 skriver Luther:

Guds kärlek finner inte utan skapar det som behagar den ... Syndarna är attraktiva eftersom de blir älskade. Man älskar dem inte för att de är attraktiva.<sup>[22]</sup>

Då de italienska renässansmålarna Michelangelo (1475–1564) och Rafael (1483–1520) utförde påven Julius' beställningsarbeten och strävade efter största möjliga harmoni och balans målade Mathias Grünewald i Tyskland tvärtom. Grünewalds altartavla i Isenheim som visar en vanställd, död och korsfäst Kristus blir vacker i ljuset av Luthers teologi om skönhet. I målningen har den fysiska smärtan gjorts synlig på ett sätt som är svårt att beskriva med ord. Grünewalds starka Golgatasbildning torde vara den första i världskonsten där Jesus avbildas som en mänsklig varelse på korset, en fysiskt lidande människa, utan gloria och följsam sublim försköning.

Korsets tvärbjälke böjs av tyngden av den tunga, till blods gisslade, taggiga kroppen. Benen som är hopspikade med kraftiga metallbultar har vridits inåt med knäskålarna mot varandra. Tårna är förvridna av smärta. Bröstat är punkterat med spjut och det kommer ut blod. Munnen har i dödsstunden lämnat öppen, ögonen halvöppna. På huvudet finns en massiv törnekrona som täcker hela huvudet. I den grågröna huden kan man urskilja taggar som lösgjorts från gisslet och bölder som tecken på en sjukdom som många patienter i Isenheims kloster insjuknade i. I målningen avbildas den mörka stunden då solen förmörkades. Stödd av den unge Johannes betraktar den i en vit kåpa klädda nunnelika Maria sin sons kropp. Hon håller på att falla och har för ett ögonblick slutit sina ögon i förfäran. Maria Magdalena knäböjer vid korsets fot.

Den som först fäste uppmärksamhet vid altartavlan var Luthers arbetskamrat Philip Melanchthon (1497–1560). I Europa härjade under medeltiden en ytterst smärtsam och svår sjukdom som kallades den helige Antonius eld. Den ledde till förlamning och kallbrand och att kroppsdelar föll av. Grünewalds altartavla hängde i den helige Antonius kloster i byn Isenheim i Frankrike. Dit hämtade man människor som led av svåra hudsjukdomar för att de skulle botas från sina sjukdomar då de inför målningen levde sig in i Kristi lidande.

Altartavlan blev färdig två år innan Martin Luther publicerade sina teser år 1517, vilket var startskottet för reformationen. Konsten kan ibland förebåda det som ska komma. Enligt konstforskaren Liisa Väisänen blev några av Luthers tankar offentliga genom Grünewalds verk redan innan reformationen började spridas [23] Man har hittat Lutherskrifter bland Grünewalds tillhörigheter. Grünewald hade tydligen i tysthet tillägnat sig Luthers undervisning fastän han officiellt aldrig lämnade den romersk-katolska kyrkan. Många berömda konstnärer, författare och skaldar, bl a Pablo Pi-

casso, Thomas Mann och Rainer Maria Rilke har senare blivit djupt berörda inför Isenheims altartavla.

Isenheims vanställda, lidande Kristus tar på sig människornas sjukdomar för att bota dem. Ändå är målningen vacker, eftersom den återspeglar Guds oförtjänta nåd mot människorna som har mist harmoni, ljus och integritet inför Gud.

## Lucas Cranachs bilder och reformationen

Luthers syn på konsten fick ett konkret uttryck i de verk som gjordes av en av hans närmaste vänner, Lucas Cranach den äldre (1472–1553). Cranach den äldre var hovmålare hos kurfurst Fredrik den Vise av Sachsen och privatföretagare i Wittenberg. Vänskapen gagnade dem ömsesidigt. Luther insåg värdet i konsten. Cranach målade Luther så verkningsfullt att hans verkstad med nöd och näppe kunde svara mot efterfrågan på reformatorns porträtt. Han säkerställde att lutherdomen i Tyskland och den tyska renässansen blev visuellt framträdande. Cranach visualiserade och illustrerade Lutherskrifter, bönböcker, Bibeln och katekesen med slående, berättande bilder. Framför allt förevigade han reformationsteologin i visuell, synlig form.

Cranachs målning "Lag och evangelium" från 1529 konkretiserar det väsentliga i luthersk bibeltolkning, hermeneutiken. Det goda i skapelseverket, kallelens betydelse och människans sexualitet visas vara rätt i målningar som berör hans familj och nakenhet. Lutheranerna bekände sin tro inför den tysk-romerska kejsaren Karl V vid riksdagen i Augsburg den 25 juni 1530 i den av Philip Melanchthon utarbetade Augsburgska bekännelsen. I bekännelsen lyftes frågor fram där lutheranerna var av samma åsikt som de katolska men också omstridda frågor. Den är i bruk i alla lutherska kyrkor som beskrivning och rättesnöre. På motsvarande sätt bekänner altartavlan i Wittenberg från 1547 den korsfäste Kristus som centrum och Guds Ord i alla dess former som enda nyfödande kraft, på ett sätt som mycket mera behagar sinna.[24]

Otvivelaktigt utfördes i någon mån bildskövling av några lutheraner som satt sig dåligt in i saken. Pietismen har också haft en böjelse att undervärdera konsten. Nordeuropas lutheraner bevarade dock mycket bildkonst från medeltiden och renässansen. De skapade nya lutherska bilder och fortsatte med utövningen av bildkonst i sina hemländer. Kriegen förstörde en del av denna konst, men mycket av den finns ännu kvar att bekanta sig med.

Det finns inte stöd i nutida forskning för den gamla myten att Luther inte hade mycket till övers för bildkonst. Luther säger i förordet till den första lutherska psalmboken (Achtliederbuch, Wittenberg hymnal):

Jag har inte den åsikten som några hycklare framfört att evangeliet måste förinta och förstöra all konst. Jag skulle önska att all konst ... är i Hans tjänst, som gav och skapade dem.<sup>[25]</sup>

Ett ords väsen är dess gudomligt avsedda betydelse. Det är ingen skillnad om betydelsen skapas genom ögonen, öronen eller minnet. Under tiden för Kristi korsfästelse symboliserade korset död genom tortyr, men efter Jesu korsdöd blev det ett vackert tecken på vår återlösning. Om en biblisk bild kan vi använda ett uttryck som jag hört av prof. John Brug: "det ihågkomna Ordet" (the Word remembered). En bild av korset förmedlar inte i sig evangelium. Men då en döende människa, som vet den kristliga betydelsen av korset, ser på korset minns hon Ordet.